

8. Monotetická klasifikace

Vnímání náboženské reality *sub specie* jedinečnosti není výsadou jen ideologicky podbarvených výkladů. Jeho původ spočívá mnohem hlouběji v samotné metodologii klasifikace náboženské skutečnosti, s níž religionistika jako věda pracuje. Bylo by proto dobré se příčinami této skutečnosti podrobněji zabývat. Dobrým východiskem by přitom mohla být analýza metodologických základů genealogické klasifikace v religionistice.

Podobně jako mnohé ostatní vědy zabývající se sociálním a kulturním rozměrem lidské existence čerpala i religionistika ve svých počátcích mnohé inspirace z přírodních věd. To platilo zejména v oblasti metodologie a vytváření klasifikací. Dobrým příkladem tohoto trendu je „obrana“ komparativní religionistiky jakožto vědecké disciplíny z pera Louise H. Jordana, který poukazuje na analogie mezi komparativní religionistikou a komparativní anatomíí. Jak připomíná Jonathan Z. Smith, byl vliv komparativní anatomie na formování mnoha společenských věd, včetně religionistiky, skutečně významný.¹⁸⁸ Nedílnou součástí komparativní anatomie byly v 19. století morfologický přístup, výrazně poznamenaný linnéovskou klasifikací organismů, a evolucionismus. Obě tato hlediska můžeme v různé míře kombinace nalézt také v případě většiny metodologických postupů vznikající vědy o náboženství, klasifikace jednotlivých náboženských jevů nevyjímaje.

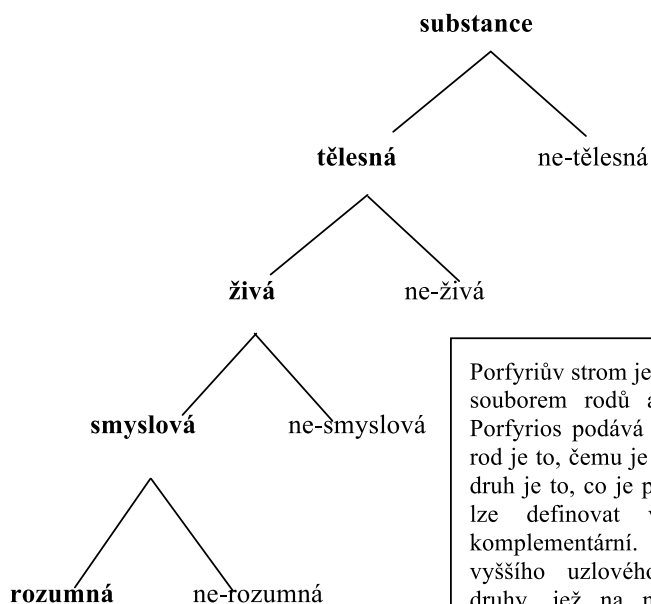
Jejich základním východiskem je identifikace jistého charakteristického rysu, který vytváří podstatu daného jevu či náboženského systému a zároveň je odlišuje od jevů ostatních. Nejde o nic jiného než aplikaci aristotelské logiky druhu (*species*) a rodu (*genus*), respektive její varianty, kterou ve 3. století n. l. vytvořil novoplatónský filosof Porfyrios. Posléze se stala základem středověké dialektiky a zprostředkovaně i úhelným kamenem většiny vědeckých taxonomií. Její nejznámější formulací je tzv. Porfyriův strom (*arbor porphyriana*), didakticko-metodologická pomůcka umožňující Porfyriovi rozdělit jsoucná do jednotlivých kategorií na základě jejich „specifických“ a „jedinečných“ vlastností, aniž by se přitom ztratilo povědomí jejich vzájemné sounáležitosti.

V tomto myšlenkovém kontextu popíšeme zkoumanou věc tak, že k ní přiřadíme nejbližší nadřazený pojem, který ji spolu s dalšími podobnými zahrnuje. Tento nadřazený pojem je označován aristotelskou terminologií jako „rod“ (*genus*). Zároveň s tím ale také hledáme specifické rozdíly, které danou věc od podobných odlišují. Tyto rozdíly jsou dány příslušností k „druhu“. Pomocí tohoto schématu můžeme skutečně velmi

188 Smith, J. Z., „Adde parvum parvo magnus acervus erit“, in: Smith, J. Z., *Map Is Not Territory*, Chicago – London: Chicago University Press, 1993, s. 254–256.

jednoduše rozdělit celou pozorovatelnou realitu na jednotlivé úrovně, které jsou spolu svázané díky obecným podobnostem a rozlišené pomocí specifických vlastností.¹⁸⁹

Obr. č. 10: *Porfyriův strom*

Porfyriův strom je hierarchickým a konečným souborem rodů a druhů. Definice, kterou Porfyrios podává pro rod, je zcela formální: rod je to, čemu je podřazen druh. A obráceně druh je to, co je podřazeno rodu. Rod a druh lze definovat vzájemně, a jsou tedy komplementární. Každý rod umístěný do vyššího uzlového bodu stromu zahrnuje druhy, jež na něm závisejí, každý druh podřazený nějakému rodu je zase rodem pro druh, který je mu podřazen, až po nejspodnější okraj stromu, kde jsou umístěny *species specialissimae* neboli druhé substance, jako například člověk. V nejvyšším uzlovém bodě stojí *genus generalissimum*, který nemůže být druhem ničeho jiného.

(U. Eco, *Od stromu k labyrintu*, Praha: Argo 2012, s. 24.)

Na stejném principu založil svoji biologickou taxonomii i Carl Linné (1707-1778), když hierarchicky uspořádal přírodu na základě principu inkluze „nižší“ úrovně do úrovně „vyšší“. Vznikl tak velmi přehledný a efektivní taxonomický systém používající sedm základních úrovní – říše, kmen, třída, řád, čeleď, rod a druh. Poměrně přesně diferencuje

189 Václavík David, *Úvod do filozofie*, Liberec: Technická univerzita 2002, s. 32–33.

jednotlivé biologické entity a zároveň je zařazuje do širších souvislostí na základě sdílených podobností. Na tomto principu založil Linné i celé biologické pojmosloví, které je díky tomu dvouslovné. První slovo vždy značí rod, do kterého daný organismus patří, a druhé pak jeho specifikaci, tedy druh. Tak například okapi pruhovaná (*Okapia johnstoni*) patří do stejné čeledě – žirafovití (*Giraffidae*), jako žirafa (*Giraffa camelopardalis*); do stejného řádu – kopytníci (*Artiodactyla*), jako hroch obojživelný (*Hipopotamus amphibius*); stejné třídy – savci (*Mammalia*), jako hyena skvrnitá (*Crocuta crocuta*); a stejného kmene – strunatci (*Chordata*), jako žluva zelená (*Picus vididis*).

Linné však chápal svoji taxonomii jako uzavřený a neměnný systém, který odráží přírodu chápanou jako řád neproměnlivých struktur. Dnešní biologie, stejně jako biologie v době vzniku religionistiky, doplňuje Linného taxonomii ještě o jeden zásadní rozměr, díky kterému získává jak dynamičnost, tak schopnost odvozovat příčinnost i v čase. Tímto rozměrem je hledisko vývoje, evoluce. Jeho objev a následná aplikace, spojené se jmény jako G. Buffon, J. B. Lamarck, A. R. Wallace, Ch. Darwin, znamenaly odmítnutí atemporálního přístupu a zaměření na historii (ve smyslu geneticko-genealogických vazeb) jednotlivých druhů. Díky tomu mohla reinterpretovaná linnéovská taxonomie zohlednit také „chronologicko-genealogické“ vazby a s jejich pomocí vysvětlit přírodu nejen s ohledem na „typologické“ podobnosti, ale také s ohledem na vznik a vývoj jednotlivých druhů. V tomto systému již nejsou okapi spojovány se žirafou jenom proto, že mají dlouhé nohy, úzkou hlavu s malými růžky a zvláštní hřebenité dolní špičáky – tedy proto, že spolu sdílejí stejné charakteristické znaky, ale také proto, že se předpokládá jejich společný prapředek.

Exkurz č. 10 : Linné a biologie

Klasické Linného dělení organismů pomocí hierarchie sedmi základních úrovní je v dnešní biologii zvláště pro některé druhy živočichů, jako například plazy či hmyz, doplňován dalšími specifickými úrovněmi. Jde o důsledek velké druhové pestrosti, která neumožňuje tyto živočišné druhy vždy přesně umístit do hlavních kategorií. Proto byly vytvořeny další mezistupně jako například nadtřídy či podřády.

Možnost propojení Linného klasifikace s dynamickým pojetím světa se poprvé objevila v díle Johanna Wolfganga Goetha. Ve svých studiích věnovaných přírodě poukazoval na to, že variabilita živých organismů je vnitřně spojená s postupující organizovaností a komplexitou. V jeho pojetí tak byla příroda systémem, v němž jednoduché organismy přechází v organismy komplexnější. Tento přístup však ještě není možné považovat za evoluční, protože jeho základní myšlenkou není změna a vývoj, ale především specifická interpretace dialektického vztahu mezi univerzálním a partikulárním.

Darwinovský princip změny však s sebou přinesl ještě jeden problém, který v mnoha ohledech determinoval a stále determinuje klasifikace používané jak v mnoha přírodních vědách, tak v těch sociálních vědách, které se předchozími inspirovaly. Jde o výrazné zdůrazňování principu homologie jako jednoho z hlavních klasifikačních prostředků. V kontextu darwinovské biologie, která klade velký důraz na fylogenetické formy, jsou všechny taxonomické podobnosti interpretovány na pozadí vzájemné *homologie*. Ta je vnímána jako podobnost forem či struktur mezi dvěma druhy, která je dána společným předkem. Jiné rozdíly mají v daném klasifikačním pohledu spíše akcidentální charakter a hrají spíše marginální roli.

Podobné hledisko se začalo v druhé polovině 19. století prosazovat i v sociálních vědách. Na rozdíl od přírodních věd, především biologie, kde byla evoluce vnímána darwinovsky jako jakákoli proměna spojená s modifikacemi, přejaly sociální vědy spíše pojetí Herberta Spencera (k aplikaci evolučního modelu na religionistické typologie více viz kapitola 4). Podle toho je evoluce *změnou z neurčitého, inkoherentního, stejnorodého do určitého, koherentního, heterogenního, a to skrze trvalý proces diferenciací a integrací*.¹⁹⁰ Jinak řečeno: pro Darwina byla každá forma změny evolucí, kdežto pro Spencera byla evolucí pouze taková změna, která směřuje k nárůstu komplexity. Je ovšem třeba říci, že i přes značný vliv evolucionismu v sociálních vědách byla většinou teorie evoluce doplňována jistým typem ahistorické metodologie, která vedla k ignorování geografických a chronologických kontextů.¹⁹¹ Tento fakt je zřejmý například na dvou významných teoriích evolucionistické antropologie 19. století, jejichž autorem byl Lewis H. Morgan. Jde o jeho klasifikační teorii rodiny a dále koncepci forem sociální organizace.

První z nich představil Morgan v díle *Systémy pokrevnosti a sešvagření lidské rodiny*¹⁹² a jednou z jejích hlavních myšlenek byla rekonstrukce vývojových stupňů rodiny. Ta byla založena na předpokladu vzájemné kongruence proměn příbuzenských systémů a forem rodiny s celkovým vývojem kulturního systému. S ohledem na tuto myšlenku pak Morgan tvrdil, že vývoj rodiny probíhal v následujících fázích: *promiskuita – komunální rodina – párové manželství – monogamie*. Tato linie jasně dokládá pojetí evoluce jako narůstání komplexifikace a údajného řádu.

Z podobné perspektivy vytvořil Morgan i svoji známou koncepci forem sociálního života, podle níž se lidstvo vyvíjelo ve třech vývojových stádiích, kterými jsou divoštství – barbarství – civilizace.¹⁹³ Tyto základní stupně Morgan dále dělil do dalších podstupňů,

190 Carneiro, Robert L., „Cultural Evolution“, in: David Levison – Melvin Ember (eds.), *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, New York: Henry Holt & Co. 1996, s. 272.

191 Srov. Smith, J. Z., „Adde parvum...“, s. 261–266.

192 Morgan, Lewis H., *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*, Washington: Smithsonian 1871.

193 Morgan, Lewis H., *Houses and House-Life of the American Aborigines*, Washington: Government Printing Office 1881.

především s ohledem na údajnou materiální vyspělost a formy sociální organizace. I v tomto případě je vidět snaha o nalezení historické linie hierarchicky uspořádaných vztahů, která by v lineární perspektivě ukázala vývoj od jednoduchých forem k formám složitějším a hodnotově kvalitnějším. Kromě toho je zde zřetelná snaha po nalezení pomyslného bodu alfa, nejjednoduššího (či v jiném pojetí „nejpřirozenějšího“) počátku, z něhož se ostatní formy vyvinuly, a který by byl obdobou jednobuněčných organismů v biologii.

Při podrobnější analýze těchto prací však zjistíme, že v mnoha ohledech jde spíše o hybridní kombinaci dynamického modelu, který nabízí koncept evoluce a ahistorického přístupu založeného na představě neměnné podstaty, která určuje charakter věci. Pouze díky této kombinaci je možné mluvit o „logických stupních“ ve vývoji lidstva a kultury, které nám umožňují porovnávat jednotlivé kultury bez ohledu na jejich geografické či historické umístění. Díky tomu tak můžeme kulturu australských aboriginců chápat jako paralelu doby kamenné a předpokládat, že postupem času může tato kultura přejít do doby bronzové a tak dále. Tato kombinace nám tedy umožňuje nejen popsat zkoumanou skutečnost, ale i predikovat její další vývoj.

S tímto metodologickým měřítkem či spíše metodologickým přáním se můžeme setkat i v mnoha četných variacích, z nichž některé již zde byly představeny. Bez něj by například byla jen těžko myslitelná Niebuhrova transformace klasifikace náboženských skupin pomocí kategorií sekta a církev nebo Bainbridgova snaha o vytvoření kulturní genetiky, v níž důležitou roli hraje kult jako příklad takového kulturního organismu.

Vraťme se k původnímu problému translace biologických klasifikací do sociálních věd. Bez ohledu na to, zda je linnéovská klasifikace biologických druhů vnímána jako uzavřený systém či jako vyjádření genealogických vazeb, je její základní logika založena na tzv. monotetické optice. To znamená na myšlence, že stačí nalézt právě jednu skutečnost, vlastnost či charakteristický rys, bez které není dotčený druh sám sebou, ale něčím jiným. To je koneckonců i základní rys výše uvedeného Porfyriova stromu. Hlavním cílem monotetické klasifikace je tedy vytvořit členění druhů na základě hlediska *jedinečnosti a konečnosti*. Vrátime-li se k našemu příkladu s okapi, pak její jedinečnost, která ji odlišuje od žirafy, spočívá v krátkém krku. Od hrocha, s nímž sdílí stejný řád, ji odlišuje úzká hlava s rohovitými růžky typickými pro žirafovité atd. Rozdíl v ahistorické a historické interpretaci pak spočívá pouze v tom, že logická priorita (morfologická podobnost) byla nahrazena historickým primordiem (podobností genealogickou).¹⁹⁴

Monotetické hledisko je stejně jako v ostatních společenských vědách zhusta využíváno také v religionistice. I zde patří snaha po nalezení *jedinečného a definitivního* charakteristického rysu, jakéhosi *sine qua non* daného náboženství. Problém spočívá v tom, že v případě studia náboženství má kategorie „jedinečnosti“ jiný charakter než například v biologii či geografii. Podle Smithe spočívá základní rozdíl v tom, že v přírodních vědách je nutným

194 Smith, J. Z., *Imaginig Religion...*, s. 4.

doplňkem jedinečnosti jistý typ reciprocit. Jestliže je totiž X považováno za jedinečné vzhledem k Y, pak ve stejném smyslu je Y považováno za jedinečné vůči X. To ovšem neplatí v aplikaci monotetické optiky v oblasti studia náboženství. Zde je naopak jedinečnost náboženství jako takového stejně jako jednotlivých náboženských jevů vytvářena jednostranností a ignorováním vzájemnosti.¹⁹⁵ Jedinečnost je vyjádřením toho, že daná skutečnost je *sui generis*, a tudíž nepoměřitelná. Jedinečnost se tak stává spíše ontologickou než taxonomickou kategorií. Jde o důsledek přesvědčení, že „jedinečné“ znamená především radikální diferencii, díky které zkoumaná skutečnost získává charakter *zcela jiné*, a skutečné srovnání se tedy stává nemožné.¹⁹⁶ To má bezesporu velký význam pro případnou apologii vybrané náboženské tradice či náboženského jevu, ale význam pro vědecký výklad je již značně problematický.

Zřetelně se to ukazuje v případě samotné klasifikace náboženských tradic, kde kombinace ontologizující interpretace jedinečnosti a monotetického způsobu vytváření klasifikace vede k dosti nejasným výsledkům. Svoji roli sehrávají také hlediska (kategorie), s jejichž pomocí dochází k nalezení kýženého charakteristického rysu. Většina z nich je totiž výrazně hodnotově zabarvena, a proto si vynucují zaujetí jistého, ne vždy neutrálního postoje. Porovnáme-li některá konkrétní hlediska používaná v religionistice s hledisky, pomocí kterých se vytvářejí jednotlivé taxony v biologii, zjistíme hned, co se tím myslí. To, že má nějaký živočich čtyři nohy, je to sudokopytník a přežvýkavec, v nás zřejmě žádné výraznější sympatie či antipatie nevyvolá. Pokud ovšem nějaké náboženství budeme charakterizovat pomocí takových kategorií jako *pravda, zjevení, etika* apod., náš postoj již tak nezaujatý nebude.

Příkladem může být klasická klasifikace Cornelia Petra Thieleho (1830–1902), jednoho ze zakladatelů religionistiky. Thiele rozděluje náboženství do dvou základních skupin a čtyř dalších podskupin:

- (1) náboženství přírodní
 - (a) polyzoický naturalismus
 - (b) polydémonicko-magické náboženství s převládajícím animismem
 - (c) vytříbené náboženství kouzelnické – therioantropický polyteismus
 - (d) antropomorfický polyteismus
- (2) náboženství etická (spiritualisticko-etická, zjevená)
 - (a) národní zákonodárná náboženství (taoismus, konfucianismus, brahmanismus, mazdaismus, judaismus)
 - (b) univerzalistická náboženství (buddhismus, křesťanství)¹⁹⁷

195 O. cit., s. 6.

196 Smith, J. Z., *Drudgery Divine...*, s. 38.

197 Cit. dle Pertold, Otakar, *Základy všeobecné vědy náboženské*, Kladno: J. Šnajdr 1920, s. 198–199.

Podobně k třídění náboženství přistupuje i další ze zakladatelů religionistiky Chan-
tepie de la Saussaye, který v podstatě přejímá starší filosofické třídění Siebeckovo. Podle
de la Saussaye je možné náboženství rozdělit do pěti hlavních kategorií:

- (1) přírodní náboženství
- (2) náboženství mravnostní (náboženství starověkých civilizací)
- (3) přechod od náboženství mravnostního k náboženství vykoupení (judaismus)
- (4) náboženství vykoupení
 - (a) negativní (buddhismus)
 - (b) pozitivní (křesťanství)
- (5) návrat k náboženství mravnostnímu (islám)¹⁹⁸

Autor této klasifikace považuje za „klíčový“ rys dělení náboženství jejich etický roz-
měr výrazně determinovaný křesťansko-antickým pojetím morálky. V tomto kontex-
tu tak např. chápe první kategorii, přírodní náboženství, jako náboženství uznání světa
(Weltbejahung) bez etického určení, buddhismus staví na nižší stupeň než křesťanství
a v kategorii mravnostních náboženství staví na vrchol řecké náboženství.

Tento přístup poznamenaný esencialismem, typickým zejména pro tzv. fenomenolo-
gickou religionistiku, vychází často spíše ze subjektivního přesvědčení autora než z če-
hokoli jiného. Trefně to vyjádřil již několikrát citovaný Jonathan Z. Smith, když napsal:

*„[Judaismus] je tak ‚pravdivé‘, ‚zjevené‘ náboženství ‚knihy‘, náboženství ‚etické‘, ‚kolek-
tivní‘, ‚historické‘, ‚svobodné‘, ‚zdravé‘ a ‚přijímající svět‘ s rozhodujícím a jedinečným ry-
sem, kterým je ‚poslušnost vůči zákonu‘ jako opozice vůči ‚lásce‘. Nebo, abychom dali apo-
logetický původ této taxonomii, židovský ‚zákon‘ je protikladem křesťanského ‚evangelia‘.*

*Nevidím žádný důvod, proč pokračovat ve vytváření výčtu takovýchto nevhodně zkon-
struovaných a impresionistických členění. V zásadě je totiž možné vytvořit vhodnou taxo-
nomii. To si ale vyžaduje opuštění nevhodného pojmu ‚esence‘.“¹⁹⁹*

Substancialismus či esencialismus není přítomen pouze v ahistorických fenome-
nologických klasifikacích, které v mnoha ohledech odpovídají původní charakteristice
Linného klasifikace biologických druhů. Se stejnou četností se s ním můžeme setkat
také v evolučně (genealogicky) pojatých klasifikacích. Rozdíl je většinou pouze v tom,
že nadčasový charakteristický rys je nahrazen kategorií „společného předka“, který je
konstruován v duchu stejné logiky. Zároveň s tím jsou ovšem změna a vývoj vnímány
sub specie Spencerovy interpretace evoluce jako postupná komplexifikace náboženských

198 O. cit., s. 135.

199 Smith, J. Z., *Imaginig Religion...*, s. 7.

jevů, která je nezřídka spojována s axiologickými hledisky. Klasifikační řetězec pak zobrazuje postupnou proměnu náboženství od primitivních forem majících magicko-rituální charakter a omezených na malé pospolitosti kmene, v lepším případě jedné kultury, až k univerzalistickým náboženstvím, která zdůrazňují etické rozměry lidské existence a vytvářejí sofistikovanou teologii.

V tomto pojetí je jakákoli změna, která nevede k dalšímu rozvíjení předem ne zcela jasně definované komplexity a snad i jistého typu dokonalosti (na jehož současném vrcholu stojí velké náboženské systémy jako křesťanství, judaismus, islám, buddhismus a hinduismus), vnímána jako deviace či marginální odchylka. Každá změna má tak výrazně axiologický podtext, který nás nutí „správně“ chápat jednotlivé náboženské skutečnosti. To, co by se takovému axiologickému uchopení vymykalo, je nepřijatelné a metodologicky nezpracovatelné:

„Problém s aplikací biologického pojmu evoluce spočívá v tom, že jeho přijetí by znamenalo, že za součást ‚evoluce‘ by byly považovány nejen vznik a rozkvět Římské říše, ale také její úpadek a pád.“²⁰⁰

Rozpory a problémy, které jsou s „esencialistickým monotetismem“ spojené, nejzřejměji vystupují při studiu náboženských okruhů, které jsou nám nejbliže – křesťanství, judaismu a islámu,²⁰¹ ale také v případě některých zdánlivě okrajových jevů – např. mystických a mysterijních proudů nebo nových náboženských hnutí.

200 Carneiro, R. L., *Cultural Evolution...*, s. 272.

201 K tomuto tématu viz zejm. Smith, J. Z., *Drudgery Divine...*, s. 1-36; týž, *Imaginig Religion...*, s. 6-8. V českém prostředí je vhodným seznámením se Smithovými názory na danou problematiku článek Ivy Doležalové „Jonathan Z. Smith a diskuse o počátcích křesťanství“, *Religio* 5/1, 1997, s. 63-69.